

Бошко Сувајџић (Београд)

МОЗАИК ЕПСКИХ СУДБИНА

Снежана Самарџија, *Биографије епских јунака*, Библиотека „Књижевност и језик“, књ. 27, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2008, 322 стр.

Од књиге Томе Маретића *Наша народна епика* из 1909. године (друго издање 1966, прир. Владан Недић) прошао је цели један век, а ми још увек немамо боље, а скоро да немамо и било какве књижевноисторијске синтезе о најпопуларнијем роду наше усмене књижевности, који је српски народ у 19. веку овенчао песничком славом какву он до тада није познавао – о епској поезији. Да парадокс буде већи, када је реч о питањима историје и поетике усмене књижевности, проучавању епске поезије у систему усмених жанрова, у односу на лирику и усмене прозне врсте, посвећено је далеко највише монографија, студија, расправа, чланака и приказа; епска поезија је истраживана – а често се мислило да су та истраживања и дефинитивно окончана – из разних аспеката и са разноврсних методолошких полазишта; па ипак је, када је реч о књижевноисторијској рецепцији, ова област код нас још увек осветљена старинском воштаном свећом у поређењу са неонском расветом коју око себе штедро расипају класични епови европске књижевне традиције још од античког доба. Излазак књиге *Биографије епских јунака* Снежане Самарџије у реномираној Библиотеци „Књижевност и језик“ Друштва за српски језик и књижевност Србије, у том смислу, представља лепу синтезу и важан помак у проучавању жанра усмене епске поезије код нас.

Књига *Биографије епских јунака* представља уџбенички приручник из предмета Народна књижевност који проф. Снежана Самарџија предаје на Филолошком факултету. Ова се студија у том смислу може посматрати као допуна претходног уџбеника професорке Самарџије. Ако се *Увод у усмену књижевност*, међутим, бави основним књижевнотеоријским и књижевноисторијским појмовима из предметног подручја усмене књижевности, од поетике формуле, садржинских и изражајних облика формулативности, преко појма варијанте, естетике истоветности и проблематике усмене генологије, књига *Биографије епских јунака* је превасходно жанровска књига. Она тематизује средишна питања науке о српској епици.

Књига која је пред нама није само још једна у низу позитивистичких „прежвакавања“ старе вуковске традиције. Она је врло убедљива и на структуралистичком методу заснована студија о епским биографијама. Принципи обликовања епске биографије осветљени су са становишта познавања и уважавања поетичких законитости усмене епике. Теоријски закључци изведени су из саме грађе, која се сагледава и тумачи кроз призму доминантног односа јунака и епског света.

Ова књига комуницира са читатељском публиком на неколико нивоа. На самом рубу хоризонта читалачких искустава монографија плени свежином приступа и занимљивошћу излагања. С друге стране, као факултетски приручник, *Биографије епских јунака* представљају врло пријемчиву и приступачну синтезу досадашњих знања о српској усменој епици. Испод тог комуникативног кода, унутарњи прстен херменеутичког разумевања поетике епске поезије знатно је захтевнији и тежи. Он подразумева темељна предзнања и системске увиде у поетичке законитости на којима почива усмена књижевност. Сама тема је више него изазовна. Биографија епског јунака у усменој традицији истовремено је и биографија епске песме, поетички канон усмене поезије српског народа.

Уводна поглавља студије о епским биографијама представљају рекапитулацију тешко објумљиве библиографије о епској поезији. У хронолошкој равни, проучавање епске биографије у српској фолклористици истраживач нужно започиње од Вукове епске трилогије: „Епски импулс, изузетно развијен у усменом стваралаштву српског народа, оснажиле су свакако историјске околности у низу бурних преокрета на раскрсници путева истока и запада. Помени о трајању те поезије сежу до IV столећа, први стихови забележени су од краја XVII века. Ипак, сведочанства би остала тек честице културне историје, без Вукових збирки, утицаја које су извршиле на јужнословенском терену и признања изречених у ученим круговима Европе. Вукове антологије подстицале су и сабирање грађе и њихово изучавање, посебно усмерено на услове трајања и одлике народне епике. Самим тим, особености биографија јунака осветљаване су у зависности од научних полазишта и теорија.“

Додатни проблем у дефинисању принципа за типологију епских јунака јесте у томе што су истраживања овог типа у досадашњој српској науци константно била праћена позитивистичким напорима за проналажењем историјског прототипа одређеног епског портрета. С друге стране, као сушта супротност историјском приступу развила се једна, готово есејистички формулисана тежња за реконструисањем обредно-митолошке архаике која почива у корену епског система. Предана сабирања расутих

љуспи обредно-митолошких плодова вршена су упоредним истраживањима индоевропске митологије и откривањем трагова заборављене предачке културе која твори дубинску семантику епског „текста“. Прва тенденција сузила је поетички хоризонт истраживача на само један, врло површан угао гледања, друга га је пак проширила изван граница науке о књижевности.

Уз неке проблеске модерног сензибилитета, као што је рецимо Шмаусова примена теорије формуле М. Перија и А. Б. Лорда на корпусу бугарштица, у српској фолклористици се традиционално негују историјско-позитивистички и компаративно-митолошки приступ законитостима обликовања епских биографија. Истраживања се крећу од анализа појединачних епских биографија, преко проучавања односа појединца и колектива, певача, варијанте и публике, све до теоријских сагледавања и тумачења поетичких норми у обликовању мотива и ликова. Са превагом жанровско-тематских приступа и ова област се модернизује и приближава динамичном проучавању законитости обликовања епских биографија.

Монографија Снежане Самарције у почетним поглављима указује на сву ону готово несагледиву полисемичност која се испољава у обликовању типологије епских јунака у историјској перспективи. Категорија *јунака* је, поред све разноликости приступа, почев од разгртања хронолошко-тематских слојева, преко упоредних истраживања варијаната и естетичких анализа, те бављења питањима порекла, генезе и варијантности епских „текстова“, све до међужанровских и метажанровских проучавања, упорно остајала и опстајала изван хоризонта фолклористичких проучавања. Уобичајено је била уроњена у апстракцију епске конструкције, или пак бивала сведена на само неку од димензија које јој стоје на располагању.

Оно што С. Самарцију превасходно занима у изради типологије епског јунака јесте функционисање лика у структури епске песме. Лик се посматра из оптике жанра, традиције, националне и цивилизацијске баштине. Епски јунак функционише као динамичка јединица у систему. Он је вишедимензионална структура, активан чинилац у конституисању етичких вредности на којима израста епска вертикала и почивају најважнији постулати традиције: „С друге стране, за разлику од синтагматских структура мита и бајке, епски јунак није једнодимензионалан. Он се развија, процењује и непрекидно 'проверава', јер је за епску идентификацију битно и ко се укључује у радњу и због чега то чини и на какав начин остварује циљ. Самим тим, епско име се 'пуни' одређеним садржајима, карактерним особинама, темпераментом, емоцијама, испољава се у конфликтним ситуацијама. (...) Склапање биографије око самог имена

и епско портретисање резултати су прожимања не само митско-историјских чинилаца, већ и садејства типских одредница са поступцима индивидуализације.“

У изради типологије епских јунака С. Самарција се у највећој мери ослања на морфолошка тумачења народне бајке у истраживањима Владимира Пропа. И овде се издвајају устаљени делокрузи, везивни елементи, функције. За разлику од усмених прозних жанрова, у епици се функције, као фундаменти епских конструкција, пуне особеном херојско-етичком супстанцијалношћу традиције. И овде се показује референтност епске песме на традицију. Већи степен формулативности, тако, показује фабуле засноване на етнографском језгру: обреди иницијације: женидба, двобој, смрт, змајборство, отмица жене, инцест, сукоб сродника, прерушавање итд.

Категорија *јунака* подразумева активирање синтагматске осе на којој се укрштају путање основних протагониста епског конфликта. Линије активности главног *јунака* и његовог *противника* морају се у епској сужејности укрестити бар једанпут. Место пресека је у епској терминологији најчешће означено као наративни комплекс епског мегдана. У модерним имаголошким истраживањима амбивалентан однос између епских опонената представља се као однос према *другоме (своје:туђе)*. Сукоб овог антагонистичког пара мери се аршинима епске глорификације или деградирања на темељима изграђеног и општеприхваћеног епско-етичког кодекса вредности, који једнако егзистира у систему националног јунака и моралном кодексу представника „друге стране“.

Поред ових основних ликова, Самарција издваја још и фигуру *владара*, односно *старешине*. У мотивисању епског конфликта значајно место заузима делокруг *жртве*. Лик владара и лик жртве у односу на доминантне протагонисте епског сукоба диференцирају се статичном карактеризацијом, што се показује као противтежа динамици коју као врховни епски принцип промовишу главни протагонисти: јунак и његов противник.

Везивне функције у сужејно-наративној конструкцији обављају ликови *саветодавца*, *помоћника* или пак *гласника*. Они се укључују у суже на одређеним местима, у утврђеним тачкама радње (заплет, перипетија, кулминација). На самој периферији епског платна, како показује проф. Самарција, формира се делокруг *колективних ликова*. Образовање колективних ликова у највећој мери представља основу, декоративно платно на коме се упредају линије радње. Без тога платна, ма колико оно било декоративно, епско начело наративне развијености не би могло бити остварено.

Однос између функција и вршилаца радње у највећој мери је комплементаран. Најчешће делокруг у потпуности одговара лику. Има и примера у епском систему да један лик обухвати два делокруга, и обрнуто. Нису ретки ни поступци удвајања истог делокруга. Сваки базични делокруг допуњава се секундарном номенклатуром која у великој мери зависи од епске епохе: „Истовремено и стабилан и динамичан, базични делокруг допуњава се у епици општим одредницама, које подразумевају породичне односе и друштвени статус главних и споредних протагониста. Већ на том медијалном нивоу уочава се значај Вукове класификације по епским епохама.“

Рељефност портрета главног јунака у највећој мери постиже се поступцима креативне индивидуализације на фону типских карактеристика. Троделна конструкција јунака заснована је на три прстена карактеризације: именовање, као издвајање лика из виртуелног каталога традиције, акт креације, оваплоћење јунака у епском бивству. Након именовања следе базични и секундарни делокруг. „Секундарни и базични делокруг су својеврсни ослонци епских портрета. Ти оквири се током времена допуњавају новим епским именима, док поједина имена бледе када се за њих угаси интересовање колектива, остају омражена или се заборављају. Сложени процеси зависе од ширих друштвених и културно-историјских услова и они, заправо, остају вечите загонетке у традицији сваког народа, изазовне за тумачење националне баштине и повеснице.“

Додатни квалитет ове изврсне књиге представља темељно познавање грађе. Конкретни примери служе као упориште и најслободнијим теоријским импликацијама. Корпус је базиран на Вуковим епским антологијама и предвуковским записима, али се према потреби грана ка знатно ширем епском репертоару. Седам епских делокруга исцрпно су образложени и утемељени у варијантама. Током свих интерпретативних анализа демонстрира се изузетно познавање токова традиције и међужанровске проходности сижеа. Паралелама између епске песме и историјског предања, бајке или пак легендарне приче, премештањем категорије јунака у различите жанровске амбијенте, постижу се драгоцени компаративни увиди који самим анализама дају моћну интерпретативну ширину и богат појмовни регистар.

До категорије јунака у монографији С. Самарције долази се рашчлањавањем епске биографије на склоп и функције имена, порекло епских атрибута, поступке карактеризације. Јунак се ситуира у комплекс породичних односа, уз истицање биолошког и духовног сродства и наглашавање погубности кршења и једног и другог из аспекта јасно утврђених и у колективу усвојених етичких норми патријархалне заједнице. У

обликовању биографије од јунакових поступака зависиће његов друштвени статус. Хтео то епски јунак или не, он ће почивати на мегданима и епским женидбама, по-двизима и узвишеним гестовима.

Поглавље о типологији епских противника у функцији је наглашавања механизма по којима се сам противник легитимише као изврнути јунаков одраз у огледалу епског света. Делокруг жртве у структури епске песме и функционисање тог делокруга у механизму усменог жанра врхунац је структуралистичког и етнографско-обредног приступа традицији проф. С. Самарције и један од несумњиво најуспешнијих одељака књиге. Сами наслови поглавља и потпоглавља указују на јасан стил и прецизне теоријске закључке, али и на један суспрегнут и сврховит песнички сензибилитет: „Жртвовање – између човека и више силе“; „Од Аулиде до Тауриде“; „На путу бесмртности“, „Од брда у земљи Морији до Голготе“ и сл.

На сличан начин су конципована поглавља о ликовима владара и о усаглашености епских делокруга и „портрета“. У структуралистичко-семиотичком маниру извршена су унутарња диференцијација колективних ликова на статисте, опоненте и сижејно активне колективне ликове.

У монографији *Биографије епских јунака* С. Самарције можда су најузбудљивија она поглавља која на нов начин сагледавају међужанровска прожимања. Са поетичког становишта посебно је издвојен однос епске песме и бајке. Категорија јунака у епском систему и систему „женских прича“, и поред свих разлика и готово системских опрека, зближена је чудесним подземним токовима традиције који упоредним анализама избијају на светло дана: „Уместо делокруга примерених жанровским нормама бајке, епски систем уобличио је своје актере на особен начин, укључујући сплет нужних (етичких) провера функције фладара-старешине, колективних јунака и саветодавца/гласника. Сваки од седам епских делокруга може се обликовати уз удео фантастике, али је сама фантастика изгубила примат, свдећи се на слику у функцији епске тензије или фигуративан план приказивања. Зато се и архаичан слој теже уочава у епском систему, јер је степен мимикрије исконског обрасца већи, подупрт историјским амбијентом, који је и сам преломљен кроз поетичке норме. Јунак бајке, при том, не сме бити трагичан, иначе престаје да буде јунак бајке. Јунак епске песме постаје јунаком тек када досегне до трагике, независно од тога какав ће исход имати приказан догађај. Радњу бајке „води“ конфликт примарно спољашње природе, док се епски сукоби одвијају и разрешавају кроз укрштање спољашњих (Бог, друштвена и

породична хијерархија) и унутарњих „сила“ (осећања, савест, моралне обавезе, поимање части и одговорности итд).“

Драмско језгро на коме почива епски конфликт, као и неравномерно распоређивање физичких, психолошких и емотивних компоненти у процесу обликовања категорије јунака, чиниоци су погодни за упоредну анализу епске песме и драме. Уз одлично познавање античке драме, али и посве модерну примену актанцијалног модела Ан Иберсфелд, поред свих разлика које „приповедање“ и „приказивање“ подразумевају, епска песма и драма су прислоњене једна уз другу управо посредством категорије јунака: „Читати епску песму и прелиставати драмски текст у суштини значи нарушити природни, изворни амбијент трајања дела. И усмена епика и драма испољавају све своје одлике само у конкретној контактної комуникацији. Епску варијанту изводи пред слушаоцима појединац, као што пред гледаоце излази, у одговарајућој атмосфери један 'извођач', два или више глумца. Ни епска песма ни драмски текст зато не могу 'пратити' своје јунаке од рођења до смрти, већ се бира секвенца која битно одређује њихов живот, оличава коб или наглашава околности смрти.“

У научне квалитете монографије о епским биографијама Снежане Самарције убрајају се и схематски прикази делокруга, регистри извора и литературе, те богата критичка апаратура на крају издања. Друштву за српски језик и књижевност Србије ова књига доноси вишеструку корист. Прво, наставља се низ савремених проучавања усмене књижевности. Друго, реч је о динамичној и надасве узбудљивој књизи која ће бити поуздан стручни приручник како наставницима и професорима књижевности, тако и студентима и пробраним знацима. И треће, Друштву је указана част да међу своје ауторе уврсти једног од водећих фолклориста Србије. Отуда још једна похвала издавачком савету Библиотеке „Књижевност и језик“ и председнику Друштва Вељку Брборићу.